

A KÜLPOLITIKA TERMÉSZETÉHEZ

A diplomácia, a külpolitika vagy a nemzetközi kapcsolatok fogalmát az államok egymás közti viszonyára vagy egy állam külső aktivitásának jelölésére egyaránt használják. A három elnevezés között azonban van jelentésbeli különbség.¹

A diplomácia fogalma a legszűkebb értelmű, hiszen a kabinetek közti kapcsolatokra alkalmazzák, s azt a technikai eszköztárt és emberi állományt foglalja magában, amelyek segítségével az állam külső tevékenységének egyik formája megnyilvánul. A diplomácia tehát része, eszköze a külpolitikának, miközben magára a már említett szűkebb értelmű külügyi tevékenységre is használják. A külpolitika szó már lényegesen tágabb, mint a kabinetek közötti viszony, mert az állam valamennyi külső, békés és háborús tevékenységét magában foglalja. Ebben az értelemben a nemzetközi kapcsolatok fogalom jelentéséhez hasonlít, mivel a kabinetek közti viszonynál ez is tágabb mozgást jelöl. A különbség legfeljebb abban áll, hogy a nemzetközi kapcsolatok fogalma a hivatalos állami politikán kívüli, pl. pártok, vállalatok, kulturális csoportok, magánszemélyek stb. közötti viszonyt is magában foglalja. A jelentésbeli különbségek, árnyalatok ellenére a későbbiek során mégis, amikor a diplomácia, külpolitika, nemzetközi kapcsolatok kifejezéseket használjuk, akkor az államok, nemzetek közti viszonyt jelöljük, tehát hasonló értelemben alkalmazzuk.

Hagyományos contra tudományos

A különbségekre azért hívtuk fel a figyelmet, mert a külpolitikával nem csupán a történettudomány foglalkozik. A szociológia, a közgazdaságtan vagy a politológia is magáénak tekinti, s a már említett eltérések ez esetben fontos szerepet kapnak. A különböző tudományágak között abban egyetértés van, hogy a külpolitika csak a tényezők sokaságának összefüggésében, kölcsönhatásában vizsgálható, a megközelítés módját tekintve legalább két tábor alakult ki.

A magát *tudományosnak* nevező csoportot a szociológia, a közgazdaságtan és a politológia alkotja. E táborat az jellemzi, hogy nem csupán az állam, hanem a nemzetközi kapcsolatok fogalmánál már említett csoportok tevékenységét is kutatja. Ezenkívül a nemzetközi életnek nem az egyedi jelenségei, hanem a szabályszerűségei, a visszatérő strukturái érdeklik őt, s ezek vizsgálatához kvantitatív technikát alkalmaz. A kissé leki-csinylő, *hagyományos* jelzővel illetett másik tábort gyakorlatilag a diplomáciatörténet jelenti. Az alapvető eltérés az előzőtől abban áll, hogy történeti optikával dolgozik, tehát az egyedi jelenség, a történeti tény vizsgálata áll a középpontban. Ebből következően kétségbe vonja a kvantitatív módszerek használhatóságát a diplomácia, a külpolitika területén.

A tudományos táboron belül a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozása önálló tudományágként is megjelent az első világháború után. Néhány amerikai egyetemen – Har-

vard, Princeton, Columbia – azzal a céllal kezdtek a nemzetközi élet vizsgálatához, hogy feltárják és megértsék az olyan katasztrofális konfliktusok eredetét, mint az első világháború, s a felismerésekre alapozva egy békés nemzetközi társadalmat építsenek fel. Ez a liberalizmus, wilsonizmus hatására kialakult irányzat az első nagy világgégés eredetét az önzésben, az aljasságban s az államférfiak ambícióiban látta, ezért a bajgyökereinek, mármint a hatalomnak, az egoizmusnak, a nemzeti érdekeknek vagy a titkos diplomáciának a kiirtását hirdette. A gyakorlatban ez a két világháború között a Népszövetség, a leszerelés és a kollektív biztonság támogatását jelentette. Ez az utópisztikus iskola a párhuzamosan kialakuló realista irányzattól kemény kritikát kapott, elsősorban azért a pacifizmusért, amely Münchenhez, majd a második világháborúhoz vezetett az európai politikában.

A realisták, köztük az iskolateremtő Reinhold Niebuhr (1892–1971) azt hirdették, hogy a háború, a nemzetközi konfliktusok elkerülhetetlen dolgok, békét pedig csak a hatalmak közti erőegyensúly hozhat létre.² A folytatók között említhető Frederick Schuman vagy Nicholas Spykman. Az iskola igazi egyénisége azonban Hans Morgenthau chicagói professzor, aki az 1948-ban megjelent munkájával (*Politics among the Nations*) alapozta meg a hatalmi politika (*Power Politics*) irányzatot,³ amely szerint a társadalmat csak akkor lehet megjavítani, ha ismerjük törvényeit. Ezen az alapon a külpolitikában a nemzeti érdeket tartja meghatározónak, s ehhez szerinte az állam túlélése, a területi, az intézményes és a kulturális integritás tartozik.

Az 1960-as években a liberális hagyományok folytatásaként egy transznacionalista iskola kezdte meg működését. Képviselői között említhető az amerikai Robert O’Keohane, Joseph Nye vagy a francia Marcel Merle. Az iskola azt hirdeti, hogy a nemzetközi kapcsolatok résztvevői nem csupán államok, hanem nemzetek feletti egységek – egyének, vállalatok, szervezetek – is lehetnek.⁴

A tudományos iskola kialakulásában az említett okokon kívül szerepet játszott, különösen a második világháború után az is, hogy eltűnt a csak európaiakat tömörítő „nagyhatalmi klub”, s helyébe a szuperhatalmak vezette globális rendszer lépett. E változás következtében a külpolitika szerepe megnövekedett, s a döntéshozók szükségletei kihívták jelentettek a tudomány számára, amely a rendszer-, a szervezésemélet, a kibernetika, a szociológia, a szociálpszichológia, a számítástechnika eredményeinek felhasználásával arra vállalkozott, hogy előrejelzéseket adjon a politika, a döntéshozók számára.⁵

A tudományos módszer, a nemzetközi kapcsolatok diszciplínájának megszületése a társadalomtudományok 19. századi törekvéseit juttatja eszünkbe, amikor a természettudományos eredményeket felhasználva olyan tudomány megteremtésére törekedtek, amelynek segítségével elkerülhetők a társadalmi katasztrófák, elsősorban a forradalmak. Az eredmény mindkét esetben hasonló annyiban, hogy a társadalmi megrázkódásokat éppúgy nem lehet azóta sem elkerülni, ahogyan a nemzetközi kapcsolatok előrejelzése sem tökéletes. A nyereség azonban egyik esetben a szociológia, másik esetben pedig a már említett nemzetközi kapcsolatok diszciplínája, s új szemlélet megjelenése, amely a hagyományos módszerekkel együtt csak gyümölcsözik a tudomány számára.

A hagyományos és a tudományosnak nevezett iskola közötti ellentét⁶ nem tekinthető kibékíthetetlennek, hiszen a modern diplomáciatörténettől sem idegen az elméletalkotás, a visszatérő struktúrák vizsgálata vagy a kvantitatív módszer.⁷ A hagyományos iskola csupán a történetiséghez, illetve a szerinte egyetlen biztos tényhez, az eseményhez

ragaszkodik. A kvantitatív módszert is csak annyiban kérdőjelezi meg, hogy nem lehet minden esetben alkalmazni. A külpolitikai vizsgálatok középpontjában álló ember pl. szerinte egyszerre racionális és irracionális, ezért nem várható el tőle, hogy szüntelenül ésszerűen cselekedjen. Ebből következően magatartása nem látható előre, így nem is mérhető. Az olyan mennyiségek, mint az árak, a kereskedelmi forgalom, a demográfiai változások stb. mérhetőségét a hagyományos iskola sem tagadja, sőt maga is alkalmazza.

Az elmélet

Bár a nemzetközi kapcsolatok szisztematikus vizsgálata 20. századi jelenség, mindez nem jelenti azt, hogy a korábbi évszázadok gondolkodói ne foglalkoztak volna külpolitikai problémákkal. Természetesen foglalkoztak, de a 20. századig ez a terület nem önállóan jelent meg a politikai gondolkodásban, hanem az államok belső életének függvényében vetették fel e kérdéseket.

Az antikvitás városállamban gondolkodott, ahol a külpolitika azt jelentette, hogy a limes mögött élő népeiséget meg kell védeni, vagy a limes vonalát ki kell terjeszteni, akár birodalmi nagyságúra is.

Az írott források alapján talán Thuküdidész az első, aki külpolitikáról gondolkodott abban az értelemben, hogy Athén és a szomszédok viszonyát vizsgálta. Megállapítása szerint a városállam ambíciója a telhetetlenségig nőtt, míg a másik oldalon a hatalmától féltő szomszédok álltak. A római korban a külpolitika a városállam és a Barbarikum viszonyát jelentette.

Az antikvitás felfogásával – miszerint a városállam, még a birodalmi léptékű is, korlátozott dimenziójú, s nem terjed ki az emberiség egészére – a kereszténység alapvetően szakított. Az emberiség egyetemességének koncepcióját fogalmazta meg kettős értelemben is: egyrészt az emberi faj egységét, másrészt az egyetemes monarchia álmát hirdette meg, ahol az Istentől eredő uralkodó aláveti magát Isten földi helytartójának, a pápának. A gyakorlatban azonban ez az egyetemes közösség monarchiákra, fejedelmi államokra darabolódott, ahol az uralkodó magát tartotta a hatalom egyedüli birtokosának. Az államok közti viszonyban pedig az erő szervezett alkalmazása valamilyen politikai cél érdekében hivatalos rangra emelkedett. Machiavelli ezt úgy fogalmazta meg, hogy a fejedelmi politika első és utolsó érve a háború lett. Hobbes már azt hangsúlyozta, hogy az ember egoista⁸ természetéből ered állami szinten is az erőszak elve és gyakorlata.⁹ S bár a szuverén államok között a verseny és az antagonizmus mindenki által elfogadott, hamarosan az a felismerés is megjelent, hogy az államok kapcsolatait nem lehet kizárólag háborúra alapozni. Kiderült ugyanis, hogy vannak közös érdekek, melyek közül az egyik legfontosabb annak elkerülése, hogy közülük bárki is tartósan uralkodjon a többi felett. A fejedelmek közti egyensúlyra való törekvés, mely kompromisszumkésztséget, tárgyalásokat követelt a résztvevőktől, a 15–16. században a politikai gyakorlat része lett elsősorban az itáliai városállamok között, a 18. században pedig már a kontinentális egyensúlyra való törekvés is megfigyelhető. Ezt a gondolatot találjuk Lord Bolingbroke-nál a spanyol örökösödési háború idején, Emmerich von Vattel-nél, a szász király politikai tanácsadójánál a hétéves háború korában. David Hume pedig Hobbes-nak az emberi egoizmusról vallott nézeteit szelidítette a hatalmi viszonyokra azzal, hogy az államok közötti kapcsolatokban bevezette az intelligens egoizmus fogalmát az egyensúly érdekében, illetve azért, mert a brit politikának ez fe-

lelt meg a legjobban Franciaország hatalmi törekvéseivel szemben. Az egyensúlynak szerinte egyébként sincs alternatívája, mert egyetlen állam sem olyan erős, hogy a szomszédok ne tudnának ellene védekezni. Hume azonban hiába volt ellensége a birodalmaknak, s hiába hangsúlyozta, hogy a rendetlenségben az egyensúly teremti a rendet, a francia forradalom ezt egyáltalán nem vette figyelembe, s a külpolitikában is alapvető változásokat hozott magával.

A nemzetközi életben megjelent egy új fogalom, a nemzetállam, amelyben a szuverenitás már nem a fejedelemhez, hanem a néphez tartozott. A külpolitikai gyakorlatban ez azzal a következménnyel járt, hogy a franciák a népszuverenitás nevében európai misszióra vállalkoztak azért, hogy létrehozzák a testvérköztársaságok rendszerét. A városállam, az egyetemes európai közösség elve és a monarchiák dzsungelében való egyensúlyozás után a forradalmi háborúkkal teremtett rend kétségkívül új fejezetet nyitott a külpolitika évezredes történetében. A forradalom logikája az államok közti egyensúlyra alapozott külpolitikát félretette, hogy Európában egy korántsem új gyakorlatot, az egyetemességét valósítsa meg, de ezáltal francia vezetéssel. A francia univerzalizmus azonban átmeneti jellegű volt, s a forradalom és a napóleoni háborúk után ismét az egyensúly elve dominált a nemzetek közötti kapcsolatokban.

A külpolitika tehát minden korszakban valamilyen rendszerrel működik. Az alábbiakban ezért azt vázoljuk fel, hogy a 19. században, illetve a 20. század egy részében az egyensúly elve milyen mozgásokat hozott létre a hatalmi kapcsolatokban.

Rendszerek

A nemzetközi rendszerek¹⁰ általában kevés pólusúak, s a főszereplők közötti kapcsolatok a rendszer többi szereplője számára is meghatározóak. A 19. században egy ötagú,¹¹ tehát multipoláris rendszer működött, melynek jellegzetessége a homogenitás volt.¹²

E szisztémának van egy rövid és egy hosszú távú mozgása. Ez utóbbi nem más, mint meg-megújuló kísérlet egy birodalom létrehozására. A 19. század ilyen kísérlettel kezdődött, amikor is Franciaország megpróbálta Európa térképét saját érdekeinek megfelelően átrendezni. Európa történetében Franciaország nem állt egyedül ilyen jellegű törekvéseivel. Az egyensúly szisztémájának felrúgása minden európai nagyhatalmat megkísértett, ezért leegyszerűsítve azt a megállapítást is tehetjük, hogy Európa története nem más, mint meg-megújuló kísérlet valamilyen egyetemes európai rendszer, birodalom megteremtésére. A jelenség magyarázata a felfedezések korától abban keresendő, hogy a nemzetközi kapcsolatok gazdasági és politikai oldala élesen elkülönült egymástól. A 16. században létrejött és azóta egyre táguló európai vezetésű tőkés világgazdaság egyik sajátossága ugyanis az volt, hogy a *gazdasági döntések elsősorban a világgazdaság egészének küzdőterére orientáltak, míg a politikai döntések elsősorban a világgazdaságon belüli, törvényes kontrollt gyakorló kisebb struktúrákra, az államokra (nemzetállamok, városállamok, birodalmak) irányulnak*. A hosszú távú mozgás tehát lényegében nem más, mint a politika és a gazdaság összhangjának megteremtésére, illetve a világgazdaság határainak politikai azonosítására való kísérlet.¹³

Rövid távú mozgások két hosszú fázis között jönnek létre, s ezek során a mindenkorai nagyhatalmi klub tagjai lényegében az egyensúly biztosítására törekszenek különböző hatalmi kombinációkkal. E rendszer egyik legfontosabb íratlan játékszabálya az, hogy

a hegemoniára törő hatalommal szemben a koalíciók sora jön létre mindaddig, amíg a vezető szerepre pályázót vissza nem szorítják, s ezzel az egyensúly helyre nem áll. E szabályból az következik, hogy a hatalmi társulások általában alkalmi jellegűek voltak, ezért az elért cél után felbomlottak, hogy aztán más cél érdekében új, esetleg az előzőekhez képest homlokegyenest ellenkező koalíciók jöjjenek létre. Fontos, ugyancsak az egyensúlyt szolgáló játékszabály volt az is, hogy a béketárgyalásokon vagy más egyezmények alkalmával a kompenzációk elvét érvényesítették.¹⁴ Ez azt jelentette, hogy a vesztes hatalmat is kárpótolták területileg, s arra is lehetőséget adtak, hogy a legyőzött, de a szisztéma szempontjából még fontos szerepkört betöltő hatalom újra csatlakozhasson a nagy hatalmak koncertjéhez.¹⁵

Ezt a kissé idealizált képét azonban árnyalnunk kell. A gyakorlatban ugyanis az ötösfogatban általában bipoláris helyzet keletkezett a 19. század során, s a nagy hatalmaknak a mindenkori két erőközpontozáshoz kellett igazodniuk. A bécsi kongresszust követő évtizedekben a két pólust Anglia és Oroszország jelentette egészen a krími háborút lezáró párizsi békéig. Ezután az angol–francia erőközpontok voltak a meghatározóak az 1870–1871-es háborúban elszenvedett francia vereséig. A frankfurti békétől az első világháború végéig terjedő évtizedeket pedig egy kettős *kihívás–válasz* viszony határozta meg. E korszak német kihívással kezdődött, melyre francia válasz érkezett az 1890-es években létrejött francia–orosz szövetséggel. Az 1900-as években az antant kapcsolatokkal is megerősített francia válasz azután olyan jól sikerült, hogy kihívást jelentett Németország s a körülötte kialakult hatalmi blokk számára. 1904-től ezért a német diplomácia válaszkísérleteit figyelhetjük meg. Tíz esztendő sikertelensége után 1914-ben Berlin a háborútól várt eredményt, s bármily furcsa, de Németország a vereségével is válaszolni tudott a francia blokk kihívására abban az értelemben, hogy 1918-ra a francia–orosz szövetség felbomlott, a francia–angol antant meggyengült, szétesése időkérdés volt csupán. Ennek következtében a háború előtti Németországot bekerítő hatalmi rendszer megszűnt létezni.

A másik fontos árnyalatot az jelentette, hogy a nagy hatalmi klubon kívül megjelentek a kis- és középállamok, melyek mozgását nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A hatalmi tömörüléseknél velük is számolni kellett, s a század végére, a 20. század elejére már a nagy hatalmaktól független pályán is képesek voltak mozogni. A rövid távú mozgások ezért már nem csupán a nagy hatalmak közti viszony alakulását jelentették, hanem az általuk teremtett főviszonylathoz a kis- és középállamok alrendszerei kapcsolódtak.

A 19. századi hatalmi mozgásoknál a rendezőelv tehát az egyensúly vagy az arra való törekvés azzal a megjegyzéssel, hogy a fentebb bemutatott európai egyensúly valójában kényszerhelyzet eredménye volt. Ugyanis egyik hatalom sem érezte magát olyan erősnek, hogy egy francia típusú univerzalizmusra tegyen kísérletet Európában, vagy, mint Nagy-Britannia, nem is tartotta kifizetődőnek ezt a vállalkozást, mivel a világ más részei nagyobb hasznot kínáltak. Európában ezért legfeljebb diplomáciai eszközökkel biztosított hegemonia valósult meg, ami a gyakorlatban mégis a hatalmak közti egyensúlyt jelentette ebben a korszakban.¹⁶

Jegyzetek

- 1 E tanulmány egy készülő, a 19. századi európai diplomácia történetét bemutató könyv egyik fejezete. A könyv, s így ez a tanulmány is OTKA-támogatást kapott.
- 2 1932-ben jelent meg a Schumanra, Morgenthaurra, s másokra is ható *Moral Man and Immoral Society* című munkája.
- 3 Ehhez az iskolához tartozott G. F. Kennan, G. Schwarzenberg vagy H. Kissinger.
- 4 Megemlíthető még a geopolitikai iskola, amely Európában Ratzel, Kjellen vagy Haushofer nevéhez kapcsolódik. Ez az iskola az államok földrajzi elhelyezkedését kapcsolatba hozza nemzetközi tevékenységükkel. Az amerikai Alfred Mahan, Theodore Roosevelt tengerészeti tanácsadója szerint a tengerek birtoklásának van döntő jelentősége egy hatalom, pl. az Egyesült Államok számára. Az angol Sir Halford Mackinder a „világsziget” (*World Island*) és a „közöni föld” (*Heartland*) kifejezéseket vezeti be a nemzetközi kapcsolatok fogalomtárába. Világszigetnek Ázsia, Európa és Afrika együttesét nevezi, központi földnek pedig azt a területet, amely a Jeges-tengertől az ázsiai sztyeppékig terjed, melynek középpontjában Oroszország és Közép-Ázsia áll. E fogalmak felhasználásával Mackinder azt a következtetést vonja le, hogy aki Kelet-Európában uralkodik, annak a „közöni föld” felett is hatalma van, s akié a „közöni föld”, azé a „világsziget” s maga a világ is.
- 5 Megjelentek az ún. szimulációs rendszerek, melyek segítségével a nemzetközi kapcsolatok számítógépes modellezését végzik, hogy jelezhessék a valódi rendszerek viselkedését. Így vizsgálták a döntéshozókat, az erőegyensúly problémáit, a koalícióképeség formáit, s konkrét situációkat is lejátszottak. Az egyik ezek közül az első világháború szimulálása volt, amely szintén a háború elkerülhetlenségét mutatta meg.
- 6 A kezdeti feszültségeket az okozta, hogy az új irányzat szerint a hagyományos iskola eseménytengerével semmit sem lehet kezdeni. A diplomáciátörténet pedig az általánosítást, a visszatérő szerkezetek történetiség nélküli való vizsgálatát tartotta elfogadhatatlannak, használhatatlannak. Pl. azt az eredményt, amelyet a francia Gaston Bouthoul és René Carrère a közösen írt könyvükben (*Le défi de la guerre, 1740–1974*. P.U.F. Paris, 1976.) kimutattak az 1740 és 1974 közt lezajlott 366 háború irányáról: ezek 43%-a észak-déli, 30%-a kelet-nyugati, míg a fennmaradó 23% egyéb irányú volt. Az utóbbi időben a két tábor közeledik egymáshoz, s a nem történészek is visszatérnek az eseményhez, a történetiséghez.
- 7 A francia Marcel Merle azzal vádolta a diplomáciátörténet művelőit, hogy az Annales-iskola eredményei szinte érintetlenül hagyták őket. Megállapítása a modern diplomáciátörténetre nem helytálló. A Pierre Renouvin által teremtett iskola lényegesen eltér a klasszikus diplomáciátörténettől. Nála a nemzetközi kapcsolatoknak két pillére van: az ún. „mélyről ható erők”, melyhez a gazdaság, a földrajz és a közvélemény tartozik, míg a másik részt a „l'homme d'État”, az államférfi jelenti a maga ismereteivel, felkészültségével. A visszatérő struktúrák és a történetiség tehát egymást kiegészítik.
- 8 A nyereségvágyat, a bizalmatlanságot, s a dicsőségre, a hírnévre való törekvést emeli ki, amely az emberek közti erőszakot szüli.
- 9 A francia Raymond Aron – Hobbes, valamint Hugo Grotius alapján – újra megfogalmazza, hogy az államközi kapcsolatok sajátossága a fegyveres erőszakhoz való törvényes folyamodás.
- 10 A külpolitikával foglalkozó szakirodalom elismeri, hogy különböző típusú nemzetközi rendszerek léteznek. A már említett tudományos tábor egyik jeles amerikai képviselője, Morton Kaplan pl. hat rendszerről beszél: a hatalmi egyensúly rendszere, a laza bipoláris szisztéma, a merev bipoláris rendszer, az egyetemes, a hierarchizált, valamint a vétőszisztéma. A szerző szerint a laza bipoláris, valamint az egyensúlyszisztémára van történelmi példa. A hatalmi egyensúly rendszerének több, legalább öt főszereplője van. Ha a létszám ez alá esik, akkor Kaplan szerint bipoláris szisztémát kapunk. Laza bipoláris rendszer akkor jön létre, ha az államok mellett nemzetek feletti résztvevő vagy világszervezet is van (szövetségek, nemzetközi szervezetek). Ez a rendszer lehet erősen hierarchizált vagy autoriter, mely eset akkor következik be, ha a koalíció vezetőjének akarata ránehezedik szövetségeseire. Nem hierarchizált állapotról akkor beszélhetünk, amikor a résztvevők viszonylag önállóak, s a blokk akarata az egymás közti konzultáció eredményeképpen jön létre. A merev bipoláris rendszer hasonlít az előbbihez, azzal a különbséggel, hogy igen erősen hierarchizált, s az el nem kötelezett szereplők már hiányoznak. Ennek az a következménye, hogy a világszervezet szerepe korlátozott, mivel nem rendelkezik az el nem kötelezettek súlyával ahhoz, hogy nyomást gyakorolhasson a szemben álló két blokkra. Az egyetemes szisztéma politikai homogenitást feltételez, s a világszervezet szerepe meghatározó. Ez az állapot valójában egy egyetemes konföderációnak felel meg. A hierarchizált rendszer pedig Kaplan szerint a világgállapot jelenti. Végül a hatodik, a vétőszisztémában a résztvevők mindegyike rendelkezik olyan hatalommal, hogy a rendszert blokkolja vagy ellenálljon bármelyik résztvevő fellépésének.

- 11 A nagyhatalmak „klubja” változó tagsággal működik. A 17. században pl. a „tagok” közé tartozott Franciaország, Anglia, Hollandia, Spanyolország, az Oszmán Birodalom és a Habsburgok monarchiája. A 18. században Spanyolország, az Oszmán Birodalom és Hollandia már nem szerepelt a listán, de „tag” lett Oroszország és Poroszország, s az így kialakult ötfogat – Anglia, Franciaország, Poroszország, Oroszország és a Habsburg Birodalom – a 18. és a 19. században egyaránt meghatározója volt a nemzetközi kapcsolatoknak. Ezen a helyzeten a német egység létrejötte 1871-ben nem változtatott, hiszen Poroszország ezután Németország néven szerepelt. Az egyesült Olaszország véleményem szerint nem tartozott a klubba – bár a szakirodalomban találkozunk ilyen nézettel –, mivel mutatói nem érték el a nagyhatalmi szintet. Korszakunkban ugyancsak kívül maradt az Egyesült Államok és Japán is.
- 12 Homogén rendszerről akkor beszélünk, ha a résztvevők tevékenysége azonos elvek, játékszabályok szerint történik, mint pl. a felfedezések után kialakuló európai vezetésű kapitalista világrendszerben. A nemzetközi szisztéma akkor is homogén marad, ha valamelyik résztvevője a hatalmi egyensúly felborítására törekszik, de a rendszert működtető elveket, pl. a kapitalista világrendszert nem kérdőjelezi meg. A homogén szisztémákat általában a stabilitás, a korlátozott erőszak jellemzi, mivel a résztvevők ellenfelek ugyan, de nem egymás politikai ellenségei. Amikor azonban megjelenik egy idegen politikai filozófia, a rendszer heterogénné válik. Ez a váltás a nemzetközi kapcsolatokban instabilitást, politikai zavarokat eredményez.
- 13 A kudarc oka: egy állandóan mozgó világgazdaságot akartak politikailag azonosítani.
- 14 A campoformioi békében (1797) Napóleon a vesztes Ausztriának is adott területeket (Velence, Isztria, Dalmácia). A 19. század végén vagy a 20. század elején a kompenzáció a gyarmatokon valósult meg. 1911 novemberében a második marokkói krízist lezáró francia–német egyezményben a vesztes Németország Francia-Kongó egy részét kapta meg.
- 15 Franciaország bár vesztesként került ki a napóleoni háborúkból, nagyhatalmi klubtagsága csak átmenetileg szűnt meg. 1818-ban a Szent Szövetség aacheni kongresszusán ismét hatalmi tényezőknek ismerték el, s ezzel az „ötösfogat” helyreállt. A klubtagságát elvesztett Ozmán Birodalom területeiért viszont megindult a hatalmi vetélkedés.
- 16 E tanulmányhoz az alábbi irodalmat használtuk: *Aron, Raymond*: Paix et la guerre entre les nations. Paris, 1962.; *Uő.*: Qu'est-ce qu'une théorie des relations internationales? Revue française de science politique, 1967/október; *Diószegi István*: A magyar külpolitika útjai. Budapest, 1984.; *Duroselle, Jean-Baptiste* (Rapports préparés sous la direction de): La politique étrangère et ses fondements. Paris, 1954.; *Uő.*: Tout empire périt. Une vision théorique des relations internationales. Paris, 1981.; *Friedländer, Saul-Cohen, Raymond*: Réflexions sur les tendances actuelles de la recherche en relations internationales. Revue internationale des sciences sociales, 1974/1.; *Gantman, V. I.* (szerk.): Szovremenü burzsoaznüe teorii mezsdunarodnüh otnosenij. Moszkva, 1976.; *Grosser, Alfred*: L'Etude des relations internationales, spécialité américaine? Revue française de science politique, 1956/július-szeptember; *Huntzinger, Jacques*: Introduction aux relations internationales. Paris, 1987.; *Majoros István*: Gazdaság vagy politika? Vélemények, viták a külpolitika alapvető meghatározóiról. Világtörténet, 1983/3.; *Uő.*: Oroszország és a nemzetközi kapcsolatok rendszere. AETAS, 1993/2.; *Merle, Marcel*: Sur „le problématique” de l'étude des relations internationales en France. Revue française de science politique, 1983/június; *Uő.*: Sociologie des relations internationales. Paris, 1976.; *Morton A. Kaplan*: System and Process in International Politics. New York, 1957.; *Uő.*: Balance of Power. Bipolarity and Other Models of International Systems. In: International Security Systems. Concepts and Models of World Order. edited by Richard B. Gray. Florida State University, F. E. Peacock Publishers, Inc. Itasca, Illinois, 1969.; *Palánki Tibor*: A nemzetközi erőviszonyok és a világgazdaság. In: Politikatudományi tanulmányok. (Szerk.: Polgár Tibor) Budapest, 1982.; *Renouvin, Pierre-Duroselle, Jean-Baptiste*: Introduction à l'histoire des relations internationales. Paris, 1964.; *Támás Pál*: A nemzetközi kapcsolatok szimulációja. Külpolitika, 1977/4.; *Wallerstein, Immanuel*: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Budapest, 1983.; *Uő.*: A világrendszer-szemlélet a társadalomtudományokban. In: Fejlődéstanulmányok 4. Budapest, 1980.; *Wiatre, Jerzy J.*: Sociologie et étude des relations internationales. Revue internationale des sciences sociales, 1974/1.